

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
och historisk arkeologi

2011

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström



Utgiven av
Sigtuna Museum

Runstenen under kakelugnen i kvarteret Tryckaren

– Torbjörn eller Visäte?

Magnus Källström

Bland de personer som möter på Sigtunas många runstenar är det framför allt en som gärna fäster sig i minnet, runristaren Torbjörn. Han är mästaren bakom friser-gillels båda runstenar, och trots sin allt annat än mästertliga ristningsstil har han blivit något av en symbol för runstenskonsten i Sigtuna. Hans ristningar har studerats ur flera olika synvinklar (t.ex. Källström 1999, Kitzler Åhfeldt 2008) och han har till och med tilldelats en roll i en barnbok (Åhlén & Vincent 2002).

Torbjörns runstenar finns inom ett mycket begränsat område, dels inne själva Sigtuna, dels i trakterna kring Vassunda och Knivsta ungefär en mil längre norrut. Det verkar därför rimligt att tänka sig honom som bosatt i Sigtuna. Förutom de båda friser-gillestenarna U 379 och U 391 har han här uppenbarligen ristat U 385 i S:t Olofs ruin samt eventuellt också U 394 i S:t Pers ruin. Dessutom finns två mindre fragment (U 401 och U 404), som kan ha tillhört runstenar utförda av honom.

Dessa ristningar är de verk av Torbjörn som jag räknade med inne i Sigtuna när jag för mer än tio år sedan skrev en uppsats om

bl.a. denne ristare. Uppsatsen lades fram vid Stockholms universitet 1998 och den kom året efter också ut i tryck (Källström 1999). Under samma period gjordes ett nyfynd, som borde ha varit med i min studie. I november 1998 påträffades i kvarteret Tryckaren 10 två runstensfragment, som låg som underlag för en kakelugn i en byggnad i hörnet av Långgränd och Tvärgränd. Detta fynd följdes i maj 1999 av ytterligare två runristade fragment funna på samma plats. Den ristade ytan var täckt av ett hårt cementlager, som först måste avlägsnas av stenkonservator innan inskriften kunde undersökas. Fyndet kom därför att publiceras i två olika omgångar (Gustavson 1999: 20, 2000: 36f.) och tyvärr utan illustrationer. Redan när jag läste dessa redogörelser lade jag märke till att det fanns vissa drag i inskriften som tydde på ett samband med ristaren Torbjörn, men av olika skäl dröjde det ända till januari 2011 innan jag fick tillfälle att se fragmenten i verkligheten.

Fyndet utgörs av fyra ristade fragment, varav två har inbördes passning (*fig. 1–3*). Alla är av röd sandsten och har ungefär samma tjocklek (4–5 cm), vilket tyder på att

de har tillhört en och samma sten. Fragmenten är relativt stora: 43x27 cm (A), 50x35 cm (B+C) samt 34x36 cm (D). Runhöjden varierar från 10 cm upp till hela 14 cm, vilket tyder på en mycket stor sten.

Av inskriften ger de fyra fragmenten endast brottstycken, som jag vill läsa på följande sätt:

Fragment A:	... eir -...
Fragment B+C:	· peir (:) f --...
Fragment D:	... reisa : --...

Det är inte lätt att med utgångspunkt i de bevarade fragmenten få en uppfattning om hur denna runsten ursprungligen har sett ut. Inte heller går det att placera de bevarade textfragmenten i någon helt självklar ordning. Ordet **reisa** *ræisa* ”resa” på fragment D utgör givetvis en del av den vanliga resarformeln, och visar att det måste ha rört sig om en rest sten och inte en liggande gravhäll. Framför **r**-runan finns en diagonal linje, som tidigare har uppfattats som en runa och då eventuellt som bistaven till en **u**-runa. Denna linje fortsätter dock nedanför den nedre ramlinjen och tillhör i stället det ornament som finns innanför slingan, kanske en del av ett kors. Vi har alltså inga ledtrådar till vad som kan ha stått före ordet **reisa** och det går inte säga om stenen är rest av en eller flera personer.

Runorna på fragment B och C står i en kraftigt bågböjd slinga, som börjar i en spets. Ett stycke in i slingan ser man delar av två parallella linjer, som troligen inte ska tolkas som en runa utan som ett bandformigt ornament. Efter **peir**, som givetvis återger pronomenet *þæir* ”de”, följer ett ord som har inletts med runan **f**. Av de två följande runorna återstår bara den övre delen och båda kan teoretiskt sett ha varit **u**, **r** el-

ler – mindre sannolikt – **i**. Eftersom den sista runan har en större vinkel mellan huvudstav och bistav ligger det närmast till hands att anta att ordet har inletts med runorna **fur**... Detta kan t.ex. vara resterna av ett personnamn som det rätt frekventa mansnamnet *Forkunnr*, och runföljden har i så fall förmodligen tillhört inskriftens början. Det kan också röra sig om början av ett verb, som exempelvis *fara* eller *fōra* och då måste textpartiet ha tillhört en senare del av inskriften (”De for...”, ”De förde...”). Man erinrar sig gärna Gripsholmsstenens (Sö 179) välbekanta *þæir fōro drængila fiarri at gulli* ”De for manligen fjärran efter guld”, men också slutet på Sigtunastenen U 395: ...[s]em hana fōrði til Sigtūnum ”...som förde henne till Sigtuna”.

Runorna ...**eir** på fragment D skulle också kunna återge pronomenet *þæir*, men efter **r**-runan följer av allt att döma den vänstra spetsen av bistaven till en **a**-runa. Det är därför betydligt sannolikare att det har stått [**þ**]eir(**a**) dvs. ”deras”. Detta ord kan passa in på flera ställen i en vikingatida minnesinskrift. I första hand tänker man kanske på en böneformel (”Gud hjälpe deras ande”), men lika möjligt är väl ett uttryck motsvarande det som avslutar inskriften på runblocket U 392 i Sigtuna: ...**r** var þæira mōðir ”...**r** var deras moder”.

Dessa lösryckta ord verkar kanske inte vara så mycket att gå på, men runologen identifierar snabbt ett par intressanta egenheter i stavningen. Ristaren har genomgående återgivit diftongen /æi/ med **ei** och inte med **ai** som de flesta av de uppländska runristarna gör. Dessutom förekommer **r**-runan två gånger, där man med traditionell ortografi skulle ha väntat sig en skrivning med **r** (**peir** *þæir* samt troligen också i det defekta ...**eir**- [**þ**]æir[**a**]).

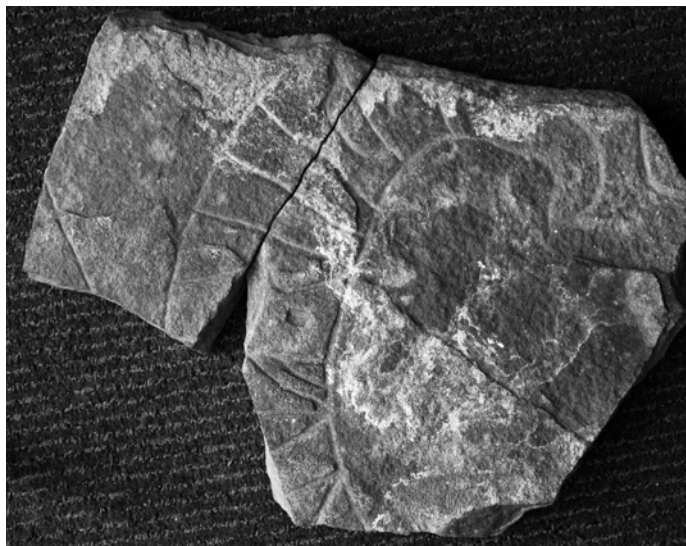


Fig. 1 (ovan t.v.) Fragment A.
 Fig. 2. (ovan t.h.) Fragment B+C
 Fig. 3. (t.h.) Fragment D
 Foto Sigtuna Museum



Det är ganska få av de kända runristare i Uppland, som kombinerar dessa drag. Bland de mer produktiva ristarna finns det egentligen bara två alternativ, den ovan nämnde Torbjörn samt Visäte. Det kan först verka givet att Torbjörn måste vara mästaren, eftersom har efterlämnat flera ristningar i Sigtuna, men man får inte glömma bort att även Visäte har varit på platsen. Av allt att döma är han nämligen upphovsmannen till åtminstone den textbärande sidan av runstenen U 393 som står rest vid den gamla norra utfartsvägen från staden (nuvarande Runstigen). Detta är kanske inte en av hans mest typiska stenar, men den innehåller tillräckligt många egenheter för att man med säkerhet ska kunna säga att han är ristaren (se Källström 1999:113).

Vi har alltså två tänkbara upphovsmän till den fragmentariska runstenen från kvarteret Tryckaren. Ornamentiken kan inte hjälpa till särskilt mycket i detta sammanhang, eftersom så lite återstår. Visserligen är

ristningslinjerna ibland något knyckiga, men detta förekommer både hos Torbjörn och Visäte. Runformerna verkar däremot kunna peka i en särskild riktning. Som nämnts är runorna ovanligt höga och de står också relativt tätt, vilket är ett par av Torbjörns särdrag. Skiljetecknen verkar för det mesta ha varit kolonformiga, vilket också pekar mot Torbjörn även om Visäte ibland använder denna typ. Runan **s** på fragment D är bakvänd och det nedre ledet fortsätter hela vägen upp till den övre ramlinjen. Runan

har alltså – troligen av misstag – fått s.k. stolsform, fast vänd uppochned. Runan är också mycket smal, vilket **s**-runorna vanligtvis är hos Torbjörn. En liknande **s**-runa med samma stolsform, men vänd åt vänster, förekommer på Torbjörnstenen U 474 vid Vickeby i Knivsta. Kanske **f**-runan på fragment B+C kan fälla avgörandet. Visäte har vanligtvis en mycket karakteristisk **f**-runa, där bistavarna är lika långa och där den nedre följaktligen inte når hela vägen upp till den övre ramlinjen. Det gör samma bistav däremot alltid hos ristaren Torbjörn, vilket stämmer med den aktuella **f**-runan på fragmentet.

Jag tror alltså att runformerna i första hand talar för att runstenen från Tryckaren 10 är ristad av Torbjörn, vilket betyder att vi nu förmodligen har ytterligare en sten av hans hand i Sigtuna. Samtidigt måste jag erkänna att jag är långt ifrån säker. Torbjörns karakteristiska huggningsteknik som ofta lämnar tydliga spår av mejseln i botten av ristningsspåren saknas här, men samtidigt är stenmaterialet sandsten och inte granit som i de flesta av hans andra stenar. Sandsten förekommer endast i de två fragmenten U 401 och U 404, som p.g.a. av sin litenhet inte helt säkert kan knytas till honom. Det bör dock nämnas att dessa inte heller har den typ av tydliga mejselspår som vi känner från granitstenarna.

Det finns utan tvivel ett samband mellan ristarna Torbjörn och Visäte, och traditionellt har man menat att Torbjörn är influerad av Visätes egenheter (t.ex. v. Friesen 1913: 67, Wessén i UR 2: 149). Att döma av ornamentiken borde dock Torbjörn vara den äldre (se Källström 1999: 106f.), och det är därför fullt möjligt att det i stället är Visäte

som har tagit efter Torbjörn. Om detta har skett direkt genom någon sorts lärlingsförhållande eller bara genom imitation går inte att säga. Givetvis skulle det vara en bekväm utväg att föreslå att runstenen från Tryckaren 10 har tillkommit i samarbete mellan dessa båda ristare, men tyvärr håller inte det nu kända materialet för en sådan slutsats. Istället får vi hoppas på framtida fynd, som kan bidra med nya ledtrådar.

Summary

In 1998 and 1999 four rune-inscribed fragments of sandstone were discovered at Tryckaren 10 in Sigtuna. They had been used as foundation stones for a tiled stove in a domestic house and the carved surface was covered by a thick layer of mortar, which had to be removed before the runes could be examined. The four fragments must originally have belonged to a very large, but rather thin rune stone. Only a couple of words in the inscription are preserved: **reisa** *ræisa* “erect”, **þeir** *þæir* “they”, and possibly **...eir-** [*þ*]*æir*[*a*] “their”.

Despite the fact that we only have these three words, the inscription shows some interesting orthographic features: the diphthong /æi/ is consistently rendered by the runes **ei** and the rune **r** is used twice instead of the expected **R**. These two features are typical for two renowned rune carvers in Uppland: Torbjörn and Visäte, both active in Sigtuna in the eleventh century. It is not easy to determine which one is the master behind this rune stone, but initial close examination of the runic characters points to Torbjörn. If this attribution is correct then we now have an additional rune stone in the town of Sigtuna by this local rune carver.

Referenser

- Friesen, O. v. 1913. *Upplands runstenar. En allmänfattlig öfversikt*. Uppsala.
- Gustavson, H. 1999. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer* 14.
- Gustavson, H. 2000 (publ. 2001). Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer* 15.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2008. Runristare i stad och land. *Situne Dei*.
- Källström, M. 1999. *Torbjörn skald och Torbjörn. Studier kring två mellansvenska runristare*. Stockholm.
- Sö + nr = nummer i SöR.
- SöR = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate & Elias Wessén 1924–36. Stockholm.
- U + nr = nummer i UR.
- UR = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén & Sven B. F. Jansson. 1–4. 1940–58. Stockholm.
- Åhlén, M. & Vincent, J. 2002. *Thorger och Disa lär sig rista runor*. Stockholm.

Falsk runinskrift från Sigtuna

Ett skifferbryne med en runinskrift lämnades 1982 in till Sigtuna Museum. Fyndplatsen uppgavs ha varit en dumphög från arkeologiska utgrävningar i kvarteret Humlegården i Sigtuna sex år tidigare, 1976.

Efter det att brynet kommit till museet har det analyserats av flera runologer. Några av dem har kommit fram till att inskriptionen är äkta medan andra har sett det som sannolikare att den är sentida.

Redaktionen för *Situne Dei* tog i januari 2011 kontakt med den person, som nära 30 år tidigare kom med föremålet till museet. Han berättade nu att det handlade om ett pojkestreck. Inskriften på brynet kopierades från förlagor i böcker. Detta alltså så skickligt att den inte utan vidare genomskådades ens av specialister.

Detta föremål kan således härmed avföras för gott från den antikvariska diskussionen.

Red.



Runbrynet från kvarteret Humlegården är en modern fejk. Foto Sigtuna Museum

Litteratur

- Salberger, E. 1990. Sigtuna-brynets runinskrift. *Arkiv för nordisk filologi* 105.
- Snædal, Th. 1984. Runfynd 1983. *Fornvännen* 80.
- Strid, J. P. 1993. Sigtunabrynets runinskrift – äkta eller oäkta? *Nordiska orter och ord. Festskrift till Bengt Pamp på 65-årsdagen den 3 november 1993*. Lund.